

PREŽITAK POGANSKOG OBREDA SAHRANJIVANJA NA STEĆCIMA

Ante Milošević

Raznovrsnim reljefnim, simboličkim, dekorativnim i figuralnim prikazima na stećcima stručna literatura nudi vrlo različita rješenja. Objašnjenje i porijeklo ovih motiva nalazi u religiji kršćanskog i heretičkog karaktera, kao posljedicu staroslavenskog poganskog kulta, survival različitih poganskih kultova predrimskog i rimskog razdoblja ili pak kao rezultat transponiranja običaja iz svakodnevnog života na zagrobni »život« pokojnika.

Ovim kratkim prilogom još bih jednom podsjetio na osebujan ornamentalni motiv »rozete« (također i: kružnog vijenca, obruča, diska, plastičnog kruga, kotača od pletenog užeta, kako je literatura različito naziva), ukrašene često motivom upisanog križa ili zvijezde ravnih i virolikih krakova. Ponekad joj je tordiranjem ukrašen samo vanjski obruč, a ponekad ju sačinjava nekoliko koncentričnih krugova. Toj grupi ornamentata treba pribrojiti i neornamentirana kružna ispupčenja većeg promjera kojima je dobar ilustrator reljefno kružno ispupčenje na sljemenjaku iz Lučana. Ovaj tip rozete se javlja na svim osnovnim oblicima stećaka i to u svim područjima njihova rasprostiranja s uočljivom koncentracijom na području Hercegovine.¹ U pravilu se na stećcima javlja samostalno, a samo ponekad u kombinaciji s drugim reljefnim ornamentima (križem, polumjesecom, zvijezdom, mačem i štitom, ljudskim figurama).² Porijeklo i značenje ovih ornamentata na stećcima literatura različito interpretira. Pretpostavlja im heraldičko značenje (A. Benac),³ predstavu Sunca u skladu s religijskim shvaćanjima kršćanskog ili poganskog staroslavenskog karaktera (F. Radić, D. Vidović, Š. Bešlagić),⁴ stiliziranu i reduciranu predstavu ljudske glave (P. Ž. Petrović),⁵ vezu s kršćanskim obredom krštenja i ponovnog rođenja (M. Wenzel)⁶ ili pak predstavu

¹ M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stoljećima*, Sarajevo 1965, str. 129—130, 135.

² Š. Bešlagić, *Stećci — Kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982, str. 172—174.

³ A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950, str. 31.

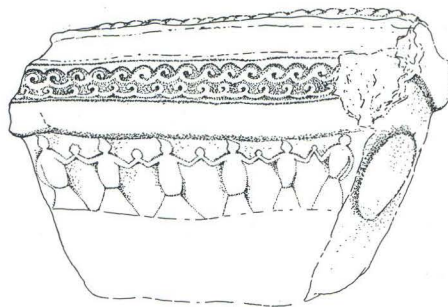
⁴ F. Radić, *O spomenicima...*, *Bosanska Vila III*, Sarajevo 1888, str. 252; D. Vidović, *Simbolične pretstave na stećcima*, *Naše starine II/1954*, str. 128—135; S. Bešlagić, n. dj., str. 174.

⁵ P. Ž. Petrović, *Motivi na bosansko-hercegovačkim stećcima*, *Zbornik Matice srpske X/1955*, str. 25.

⁶ M. Wenzel, n. dj., str. 129—130.

»krune života« koja se kao nagrada »pravim krstjanima« daruje na drugom svijetu (A. Solovjev, G. Wild).⁷ Naravno, ni jednu od ovih interpretacija ne treba generalizirati nego ju analizirati od slučaja do slučaja, pri čemu osobito treba voditi računa o drugim pratećim ornamentima na stečku.⁸

Pretpostavljam da je neke od ovih ornamenata moguće interpretirati i kao motiv obrednog kruha u skladu s preživjelim poganskim obredom polaganja hrane u grob ili na grob pokojnika. Potvrdu ovakvom objašnjenju ovog ornamenta nalazim prvenstveno u motivu kruga s upisanim križem na stečku iz Hodova kod Stoca koji je dodatno ornamentiran križem, dvama malim kružićima i motivima klasa žita. Također

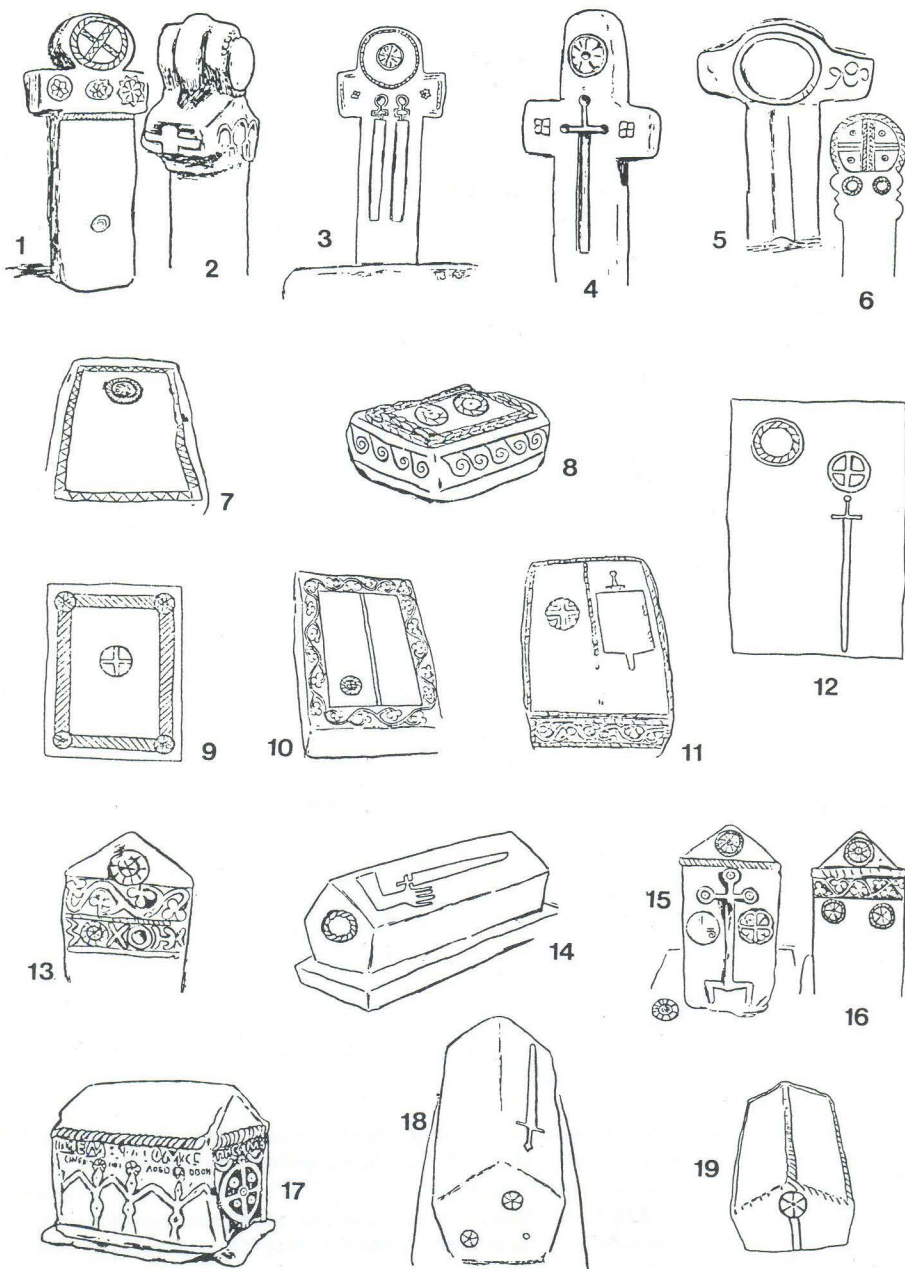
Reljefni prikaz kruha na bočnoj strani
sljemenjaka iz Lučana

je zanimljivo da svi ovi ornamenti neodoljivo podsjećaju na jednako ukrašene primjerke beskvasnog obrednog kruha (pogače) koji se na širem području Balkanskog poluotoka i danas priređuju samo za određene prilike ili vjerske praznike. U Dalmaciji se taj kruh zove »pogača u plis«, a priređuje se za obrede vezane uz kult mrtvih (npr. daće). Nazivi ovog kruha: krst, krsnica ili krstač svakako indiciraju njegovu bitnu dekorativnu značajku.⁹ U vezi s kasnosrednjovjekovnim izgledom ovog kruha

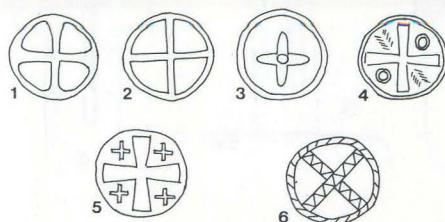
⁷ A. Solovjev, Simbolika srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine VIII/1956, str. 57; G. Wild, Die Darstellung des bogumilischen »Perfectus« auf dem mittelalterlichen Grabdenkmälern (Stećci) Bosniens und der Herzegowina, Balcanica IV/1973, str. 111—120.

⁸ Posebno odnos ovog ornamenta prema polumjesecu, pri čemu treba imati u vidu interpretaciju u B. Gabričevića, Antička nekropola u Sinju — Prilog proučavanju prapovijesnih vjerovanja, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXVI/1983, str. 69—96.

⁹ M. Gavazzi, Vrela i sudbine narodnih tradicija, Zagreb 1978, str. 38—43. O značenju obrednog kruha kod Južnih Slavena vidi i: Š. Kulišić, Porijeklo i značenje božićnog obrednog hljeba u Južnih Slovena, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. VIII/1953, str. 7—45 i literatura.

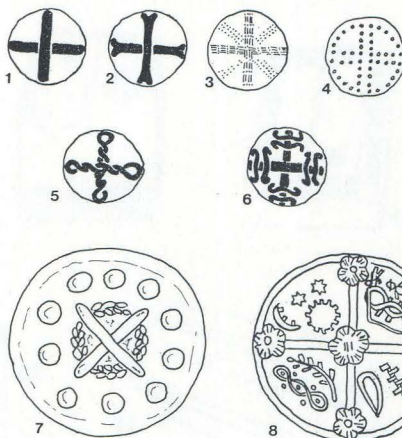

Ornamentalni motivi obrednog kruha na stećcima Bosne i Hercegovine (prema M. Wenzel): 1. Zijemlje polje kod Mostara, 2. Jabuka kod Trebinja, 3. Jasena kod Nevesinja, 4. Boljuni kod Stoca, 5. Hodovo kod Stoca, 6. Grahovići kod Travnika, 7. Ravno kod Kupresa, 8. Kozjaci kod Olova, 9. Gabrili kod Cavtata, 10. Bijenja kod Nevesinja, 11. Boljuni kod stoca, 12. Nadinići kod Gacka, 13. Radimlja kod Stoca, 14. Obori kod Kladnja, 15. Hodovo kod Stoca, 16. Radimlja kod Stoca, 17. Žovnica kod Mostara, 18. Mala Gostilja kod Višegrada, 19. Musići kod Olova

Izbor ornamentalnih motiva obrednog kruha iz Hercegovine (prema M. Wenzel):

1. Garevo kod Gacka, 2. Hum kod Trebinja, 3. Garevo kod Gacka, 4. Hodovo kod Stoca, 5. Čvaljina na Popovu polju, 6. Zijemlje polje kod Mostara

Oblici obrednog kruha (prema M. Gavazzi):

1—6. primjerci iz Bugarske, 7. primjerak kruha iz Posavine, 8. primjerak kruha iz zapadne Hrvatske

podsjetio bih na minijaturu iz Hrvojeva misala (oko 1407. godine) kao kalendarsku ilustraciju za mjesec prosinac, koja prikazuje rezanje takvih obrednih kruhova. Upozoravam na njihov broj (3)¹⁰ i ukrašenost križem i virolikim rozetama. Da li se, pak, ovaj motiv na stećcima javlja u vezi s liturgijskim ili simboličkim značenjem kruha u skladu s ikonografijom kršćanske religije ili pak sukladno motivima polujabuke, kao preostatak poganskog običaja polaganja hrane u grob pokojnika,¹¹ ostaje da se

¹⁰ Na stećcima se često javljaju tri prikaza ovakvih rozeta. Usp. sl. 2/1, 6, 15, 16, 18 i: M. Wenzel, n. dj., T. XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX. Za nadgrobne ploče kod Petrove crkve u Nikšiću usp. Š. Bešlagić, Stećci i njihova umjetnost, Sarajevo 1971, str. 119—121. Za nadgrobne ploče Crnojevića u: Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1984, str. 158.

¹¹ Obred polaganja hrane u grob pokojnika je staroslavenski poganski pogrebni običaj. Usp. M. Gavazzi, n. dj., str. 39—40. Doseljenjem na Balkan

utvrdi daljnjim istraživanjima. Osobno sam skloniji interpretirati ga u skladu s drugom pretpostavkom, i to iz više razloga.

Obred polaganja hrane na grob pokojnika u neznatno izmijenjenom obliku na širem području Balkanskog poluotoka živi do danas, a očituje se u polaganju upravo ovakvog kruha i voća (jabuke, naranče) na grob pokojnika kršćana, češće kod pravoslavnog dijela stanovništva. Na ilustraciji posebno upozoravam na donožni okomiti kamen groba iz okolice Knina na kojemu je uklesan obredni kruh, gotovo identičan primjercima sa stećaka. Sponu između ovog suvremenog običaja i adekvatnih običaja u kasnom srednjem vijeku nalazim u opisu »morlačkog ručaka« koji je Fortisu bio priređen na stećcima groblja Sv. Spasa kod vrela Cetine, a koji je ovaj u svojoj naivnosti shvatio kao morlačku širokogrudnost i izraz poštovanja prema njemu. U skladu s iznesenim činjenicama ovaj »ručak« međutim dobiva sasvim drugo značenje, a zbog važnosti njegovoo opisa za razumijevanje našeg problema, prenosim ga u cijelosti.¹²

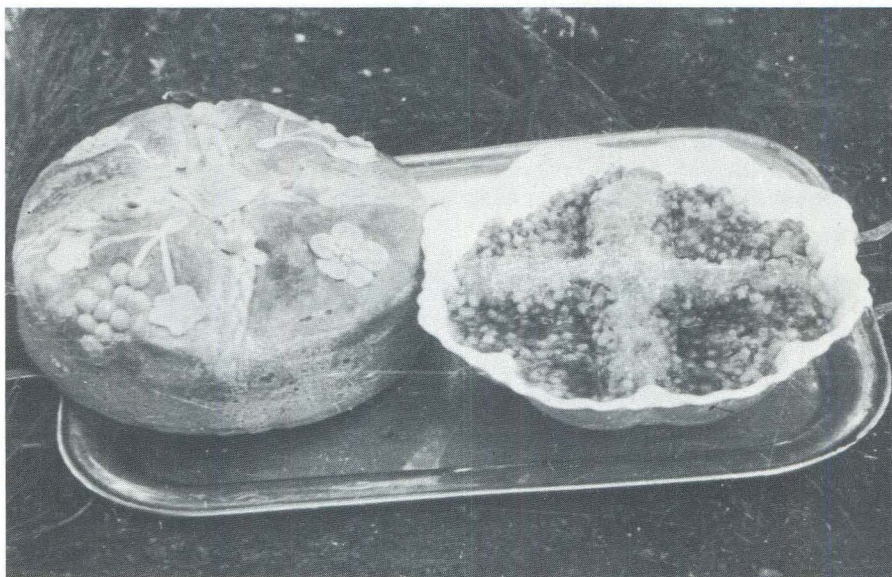
Minijatura s prikazom rezanja obrednog kruha iz Hrvojeva misala (oko 1407. godine)

»Ručak je priređen o trošku Morlaka Vukovića sa svim obiljem namirnica koje se mogu poželjeti. Taj udvorni plemenitaš ne razumije ni riječi talijanski, ali se savršeno razumije u gostoljublje. Jedan od tih grobova služio nam je kao trpeza; ali još čudnije trpeze bijahu postav-

do pokrštenja Slaveni ga i dalje upražnjavaju. Usp. J. Belošević, Materijalna kultura Hrvata od 7—9. stoljeća, Zagreb 1980, str. 76—80.

¹² A. Fortis, Put po Dalmaciji, Zagreb 1984, str. 193.

ljene ispred nas, a držale su dva pečena janjeta što nam ih donesoše. Bile su to **plosnate beskvasne pogače** namijenjene da u isto vrijeme posluže kao tanjuri i kao kruh. S velikim smo tekom jeli nekoliko različitih iznijetih jela; ostala koja su upravo bili užici i poslastice morlačke kuhinje, nismo mogli okusiti. Pohlepno smo progutali pogače koje nam se učiniše izvrsnima; i milord¹³ je podigao glas prema meni govoreći veoma prikladno: »Heus, etiam mensas consumpsimus«.

Obredni kruh na grobu iz okolice Knina (iz fototeke Etnografskog muzeja u Splitu)

Ja bih, međutim, dodao: »Per gratia animarum earum«, misleći na pokojnike u grobovima pod stećcima, a parafrazirajući dio ranosrednjovjekovnog natpisa župana Gastike iz same crkve sv. Spasa.

Potvrdu pretpostavci da ove ornamente treba vezati uz preostatke poganskog načina sahranjivanja nalazim i u činjenici da smo prilikom istraživanja groblja sa stećcima ostatke ovih obreda konstatirali i u samim grobovima. U jednom grobu u Trilju kao prilog smo našli dio ljuske kokošijeg jajeta, a na poklopnicama drugog životinjske kosti kao preostatak posmrtno gozbe nad grobom pokojnika.¹⁴ Slični nalazi evidentirani su i prilikom istraživanja groblja sa stećcima u Grborezima kod Livna.¹⁵

¹³ Frederick Augustus Hervey (1730—1803), protestantski biskup iz Derryja u Sjevernoj Irskoj i prirodoslovac koji je s Fortisom putovao po Dalmaciji.

¹⁴ A. Milošević, Kasnosrednjovjekovna nekropola sa stećcima pod Borinvcem u Trilju, Starohrvatska prosvjeta III/12, 1982, str. 192—193.

¹⁵ S. Bešlagić — Đ. Basler, Grborezi — srednjovjekovna nekropola, Sarajevo 1964, str. 90—91.

SURVIVANCE DU RITUEL PAÏEN D'INHUMATION SUR LES STETCHCI

Ante Milošević

Dans l'article est analysé la signification symbolique de la rosette, avec croix inscrite ou étoile aux bras droits et en forme de tourbillon qui, comme motif ornemental de signification symbolique, apparaît sur les stetchci de Bosnie et d'Herzégovine. L'attention est attirée par les interprétations existantes de cet ornement et sont offertes de nouvelles interprétations basées sur la supposition que les ornements sur les stetchci représentent le pain rituel lié à la survivance d'un rituel païen d'inhumation. L'attention est attirée par la similitude de ces ornements avec les formes du pain rituel des Balkans et sur le fait que l'un de ces ornements sur les stetchci, outre la représentation du cercle et de la croix, comprend aussi l'épi de blé. La similitude de ces ornements et de la représentation du pain rituel sur la miniature du Missel Hrvoje (environ l'an 1407) est soulignée.

Le rituel de la déposition de ce pain et de la nourriture sur la tombe du défunt dans l'arrière-pays dalmate, chez les habitants de culte orthodoxe vit encore de nos jours. Nous savons qu'un »repas morlaque«, dont la principale caractéristique était justement les »pogatché« (sorte de pain sans levure) rituelles, a été préparé sur les stetchci du cimetière du Moyen Age tardif de Sv. Spas (Saint-Sauveur) près des sources de la Cetina, à l'auteur des récits de voyages et naturaliste vénitien Alberto Fortis pendant la seconde moitié du XVIIIes. L'auteur souligne à la fin que lors de recherches archéologiques de tombes du Moyen Age tardif sous les stetchci de Dalmatie et de Bosnie ont été trouvés des restes de nourriture, comme résultats d'agapes funéraires sur la tombe du défunt.